

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ВПЛИВ ПРИРОДИ НА РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ ДИТИНИ

Ірина БАРАНЮК (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемі використання природи як засобу розумового виховання школярів у творчості В. Сухомлинського. Наголошується, що видатний педагог розробив теоретичні основи і запропонував систему практичних заходів стимулювання розумового виховання дітей красою природи.

Статья посвящена проблеме использования природы как средства умственного воспитания школьников в творчестве В. Сухомлинского. Подчеркивается, что выдающийся педагог разработал теоретические основы и предложил систему практических мероприятий стимулирования умственного развития детей красотой природы.

Ключові слова: розумове виховання, розвиток, природа, мислення, пізнання.

Важко назвати іншого класика світової педагогіки, який би приділяв виховному впливу природи таку значну увагу як Василь Сухомлинський. Ця тема є однією з провідних у науковій спадщині видатного педагога.

Проблема виховного впливу природи розглядалася в сухомлиністиці епізодично і, як правило, пов'язувалася у першу чергу з висвітленням питань екологічного виховання. Проте вона настільки широко і глибоко розроблена у творчій спадщині В. Сухомлинського, що її вивчення потребує системного підходу, який передбачає розгляд проблеми у різних аспектах. Для цього необхідно виділяти у ній певні складові.

Одним із таких аспектів, що потребує окремого вивчення, є аналіз концептів В. Сухомлинського, що стосуються психолого-педагогічного впливу природи на розумовий розвиток дитини. Саме цій темі присвячена наша стаття. Вона і визначає її **актуальність**.

Завдання статті полягає у тому, щоб, по-перше, на матеріалі аналізу праць В. Сухомлинського узагальнити його погляди, які стосуються психолого-педагогічних основ впливу природи на розумове виховання дітей, і, по-друге, систематизувати та описати розроблені ним педагогічні технології розумового розвитку дітей засобами природи.

Про вплив зовнішнього середовища на процес виховання та розвитку дитини наголошували у своїх працях видатні педагоги Я. Коменський, Дж. Локк, Й. Песталоцці, Ж. Руссо, К. Ушинський. Педагогічний інструментарій виховання природою дітей молодшого шкільного віку досліджують Л. Бондар, Г. Бондаренко, С. Бричок, Л. Верзацька, Т. Гладюк. Проте проблема впливу природи на розумовий розвиток молодших школярів у педагогічній спадщині В. Сухомлинського потребує детального розгляду.

Продумуючи педагогічну «тактику і стратегію» своєї роботи в «Школі Радості», В. Сухомлинський писав: «...дитина за своєю природою – допитливий дослідник, відкривач світу. Так нехай перед нею відкривається чудовий світ у живих фарбах, яскравих і трепетних звуках,

у казці та грі, в особистій творчості, в красі, що надихає її серце, в прагненні робити добро людям. Через казку, фантазію, гру, через неповторну дитячу творчість – вірний шлях до серця дитини.. Я буду так вводити малюків у навколишній світ, – наголошував Василь Олександрович, – щоб кожний наш крок був *мандрівкою до джерела мислення й мови* – до чудової краси природи» [2, 32]. «Ми прийшли до джерел думки й слова», – говорить В. Сухомлинський про свою першу екскурсію в природу з дітьми «Школи Радості», вдаючись до висловлювань про особливості мислення дитини. «Дитина мислить образами, – пише він. – Це означає, що, слухаючи, наприклад, розповідь учителя про подорожі краплини води, вона малює в своїй уяві і срібні хвилі вранішнього туману, і темну хмару, і гуркіт грому, і весняний дощ. Чим яскравіші в її уявленні ці картини, тим глибше вона осмислює закономірність природи.

Природа мозку дитини потребує, щоб її розум виховувався біля джерел думки – серед наочних образів, і насамперед серед природи, щоб думка переключалася з наочного образу на «обробку» інформації про цей образ. Якщо ж ізолювати дітей від природи, якщо з перших днів навчання дитина сприймає тільки слово, то клітини мозку швидко втомлюються і не справляються з роботою, яку пропонує вчитель» [2, 33–34].

Процитований уривок засвідчує проникливість В. Сухомлинського в психофізіологічні процеси початкових етапів зародження та розвитку мисленнєвої діяльності людини. Думки В. Сухомлинського звучать в унісон з думками К. Ушинського - його геніального попередника: «Весь наш процес мислення, керований внутрішньою природженою йому силою ідей, складається тільки з тих елементів, які ми сприйняли із зовнішнього світу.

Безпосередньо сприйняті нами із зовнішнього світу образи є, отже, єдиними матеріалами, над якими і за допомогою яких працює наша здатність мислити». [5, 249].

Новаторство В. Сухомлинського полягало в тому, що він встановив зв'язок не просто між «зовнішнім світом» і мисленням дитини, а красою природи та мисленням дитини. Всі його методи і прийоми спрямовані на активізацію зв'язку **природа (зовнішнє середовище) – мисленнєва діяльність дитини** ґрунтувалися на прагненні зробити дитину більш відкритою у сприйманні краси природи. Іншими словами, в «Школі Радості» природа була не наочною, а образом, що позначений багатьма ознаками художності. Такий образ був здатний впливати естетично, тобто впливати красою. І тут треба зауважити, що художній (естетичний) образ є образом з посиленням потенціалом впливу.

В. Сухомлинський інтуїтивно відчував проблему, підходив до неї з різних боків. Звідси – постійне повернення до одних і тих же думок, спроби висловити їх у формі нових афористичних висловлювань, у яких варіювалися приблизно одні й ті ж смисли.

З огляду на сказане розглянемо педагогічні прийоми, до яких вдавався В. Сухомлинський у «Школі Радості». Уже з перших подорожей у природу він прагнув розвивати здатність дітей створювати фантастичні образи. Споглядання «живих» картин природи збуджувало уяву дітей, і вони починали фантазувати: «...задумливі погляди дітей спрямовані на захід сонця. Воно сховалося за обрієм, по небу розлилися ніжні барви вечірньої зорі.

– Ось і пішло Сонечко на відпочинок, – каже Лариса, і її обличчя стає засмученим» [2, 35].

Діти фантазують: сонечко йде на відпочинок, входить у свій чарівний сад, у небі спалахують зірочки... Далекий ліс та чагарники перетворюються у дитячих очах у череду корів, а хмарка з химерними обрисами стала схожою «на чудовий палац, оточений високими стінами і сторожовими вежами».

Подібні фантазування В. Сухомлинський всіляко заохочує. Мова йде про важливий педагогічний принцип, який окреслено у книзі «Серце віддаю дітям». А в одній із останніх його статей, цей принцип набув довершеного формулювання: «...природа, – пише В. Сухомлинський, – джерело і водночас світ «дитинства думки». Дитина завжди була й залишиться дитиною, дитинство в усі часи було, є і залишиться дитинством. «Дитинство» думки так само необхідне, неминуче і закономірне для нормального розумового розвитку людини, як перебування плоду в утробі матері, як іграшка. <...> Природа – колиска дитячої думки і треба прагнути, щоб кожна дитина пройшла школу дитячого мислення. Дорого, дуже дорого доводиться розплачуватися за забуття цієї істини. Неуважність, невміння зосередитися, нездатність самостійно працювати, безпорадність у розв'язанні розумових завдань – ці серйозні недоліки розумової праці учнів саме і є причиною того, що колиска думки залишилася незайманою в дитинстві» [4, 539].

Коли дитина фантазує, реальний світ, у якому вона перебуває, на якісь моменти перетворюється для неї у казковий світ. Активізується уява, яка, в свою чергу, детермінує емоційну сферу. Відбувається виключно позитивний процес «навантаження» нервової системи та мозку дитини «роботою», характер якої є **органічно** відповідним ще не зміцнілій «мислячій матерії». Відбувається своєрідний тренінг образної уяви, без якої неможливе образне мислення, яке, в свою чергу, детермінує мислення поняттєве. «Образне мислення, – зауважує з цього приводу В. Сухомлинський, – обов'язковий етап для переходу до

мислення поняттями» [2, 133]. Звідси ще один висновок видатного педагога, який доповнює щойно сказане: «Творення фантастичних образів – найбагородніший ґрунт, на якому розвиваються буйні паростки думки» [2, 45].

Тут ми можемо виділити дві категорії, які є одними з найголовніших у педагогічній системі видатного педагога – **казка і слово**.

За допомогою певних педагогічних технологій В. Сухомлинський підводить дітей із «Школи Радості» до творення казки. Це важливий момент, тому що відбувається **формалізація** фантазувань дитини. Казка – це форма, творення якої викликає **потребу слова**. У дитячому віці немає більш могутнього засобу розумового розвитку як творення казки. Все, що названо, зображено, виражено словом, стає активним набутком внутрішнього світу дитини. Процес творення казки сприяє мовному, а значить, і розумовому розвитку дитини. Є в тому процесі й інші важливі складові: дитина стає уважнішою до оточуючого світу, вчиться бачити його, помічати при цьому причинно-наслідкові зв'язки.

Процес творення казки багатий у виховному та розумовому планах, а також **творчий**. Він надзвичайно важливий для розумового, а, точніше, інтелектуального розвитку дитини через те, що вона, перебуваючи в ньому, переживає піднесення розумових та емоційних внутрішніх сил. Таке піднесення інтенсивне за формою і благодатне у педагогічному сенсі. «Дорослий» аналог цьому процесу – стан натхнення. В. Сухомлинський описує природу такого стану, його педагогічну та психофізіологічну значущість: «Кожна дитина не тільки сприймає, а й малює, творить. Дитяче бачення світу – своєрідна художня творчість. <...> Я глибоко переконаний, що без емоційного піднесення неможливий нормальний розвиток клітин дитячого мозку. З емоційністю пов'язані й фізіологічні процеси, що відбуваються в дитячому мозку: в моменти напруженості, піднесення, захоплення відбувається посилене живлення клітин кори півкуль. Клітини в ці періоди витрачають багато енергії, але водночас багато одержують від організму. Спостерігаючи протягом багатьох років розумову працю учнів початкових класів, я переконався, що в періоди великого емоційного піднесення думка дитини стає особливо ясною, а запам'ятовування відбувається найінтенсивніше» [2, 45–46].

Щоб зрозуміти багато разів повторювану В. Сухомлинським думку, що природа є джерелом мислення і, відповідно, джерелом знань, треба взяти до уваги елементарне: природа – це середовище, в якому живе дитина, і тому процес пізнання нею світу має відбуватися з пізнання середовища. Думка і справді елементарна, але, вочевидь, саме тому вона в практиці сучасної школи постійно ігнорується.

В. Сухомлинський наголошував, що кожна подорож у природу має бути уроком пізнання, а значить, і мислення. У статті «Слово до учнів» він писав: «...маленька людина, доторкаючись до природи не байдужим спостерігачем, а трудівником, відкриває численні «чому?» і дає на них відповіді знов-таки споглядаючи, спостерігаючи і працюючи. Чому квітка соняшника повертається до сонця? Чому павук перед дощем залазить у гніздо, а перед хорошою погодою снує павутину? Чому в kota світяться очі? Чому перед висіванням насіння гріють на сонці? У момент напруженого роздуму над кожним з цих питань ваша думка, – роз'яснював Василь Олександрович учням, – безліч разів переключається з одного об'єкта на інший, кажучи по-дорослому, предмет досліджується з усіх боків. При цьому ви учитесь думати, спостерігаючи і спостерігати думаючи – ось смисл тієї школи мислення...» [3, 612].

Видатний педагог не лише розробив *теоретичні основи* розумового виховання природою, а й пропонував систему *практичних засобів*, з допомогою яких відбувалося б розумове виховання дітей молодшого шкільного віку засобами природи.

У статті «Школа і природа» є підрозділ «Природа як джерело знань». У ньому він підсумував свої багаторічні пошуки в напрямі *методики* розумового виховання дітей засобами природи. На перший погляд, ця педагогічна технологія є досить простою. Рекомендації видатного вченого стосуються добре розробленого ним засобу, що іменується як *подорожі у природу*. Але ці подорожі особливі, бо здійснюються з чітко поставленою метою: кожна подорож – це *урок мислення*. В. Сухомлинський наголошує: «Не захоплюючи прогулянки, а саме уроки. Але те, що й урок може бути дуже захоплюючим, дуже цікавим, – ця обставина ще більше збагачує духовний світ дітей» [2, 129].

У книзі «Серце віддаю дітям» (розділ «Триста сторінок «Книги природи»») В. Сухомлинський дає кілька зразків таких захоплюючих уроків мислення. Педагог активізує мислення дітей, ненав'язливо поставивши перед ними проблему «Живе і неживе». Це – перша сторінка «Книги природи». Діти, спостерігаючи природу під ненав'язливим керівництвом учителя, самостійно шукають відповіді на питання, що таке живе, а що таке неживе в природі. Вони захоплені розв'язанням цієї проблеми. Це *колективний* пошук відповіді на основне питання, під час якого відбувається відкриття багатьох причинно-наслідкових зв'язків. І кожне таке відкриття приносить дітям не тільки нові знання про світ природи, в якому вони живуть, а й **радість пізнання**. Фактично, описані В. Сухомлинським сторінки «Книги природи», що їх «прочитували» діти зі «Школи радості», є уроками *радість пізнання*.

Відомо, що В. Сухомлинський активно розробляв концепцію стимулювання радості пізнання. В архівах Павлиського музею зберігаються робочі блокноти, які засвідчують, що Василь Олександрович накопичував матеріал для книжки з умовною назвою «Всемогутня радість пізнання» [1, 14]. Цю книжку Павлиський учитель не встиг написати. Проте сама концепція емоційного стимулювання розумової діяльності учнів досить повно «вичитується» з багатьох його праць. Подорожі в природу, які відбувалися у початковій школі під керівництвом В. Сухомлинського і які здійснюватися як уроки мислення фактично моделюють зразковий урок радості пізнання оточуючого світу.

В. Сухомлинський переконливо показує, що читання «Книги природи» дає відчутний педагогічний результат з-за умови, коли воно відбувається системно, а саме: 1) періодично, двічі на тиждень протягом чотирьох років діти здійснюють «подорожі в природу», які є уроками мислення; 2) «прочитаних» сторінок «Книги природи» за чотири роки навчання в початковій школі має бути багато – біля трьохсот! – і вони мають бути тематично розмаїтими, охоплювати такі предмети і явища природи, на які зазвичай увага не звертається, але які добре знайомі людям допитливим, таким, що вміють і вдивлятися у навколишній світ, і пояснювати його. Остання вимога є особливо важливою, бо без неї фактично не створюється потік інформації, без якого, як про це вже йшлося, неможливий інтенсивний розумовий розвиток учня початкової школи.

В. Сухомлинський неодноразово наводив тематику уроків мислення на природі. Відобразимо його повніше, вбачаючи певний практичний сенс у такому довгому переліку тем і проблем, які розглядаються у «школі під голубим небом». Перший перелік подається у книжці «Серце віддаю дітям»: «Ось назви «Книги природи», які ми читали одну за одною: «Рослинний і тваринний світ», «Як подорожує крапля води», «Людина використовує сили природи», «Пробудження природи весною», «Найдовші літні дні», «Весняні квіти в лісі, на полях і на лузі», «Літні квіти», «Конвалії і фіалки», «Хризантеми – діти осені», «Життя в ставу», «Останні дні бабиного літа», «Природа чекає зими», «Перший зимовий ранок», «Життя пташок у зимовому лісі», «Пшеничні колоски», «Життя бджолої сім'ї», «Ластівки будують гнізда»...» [2, 142].

В статті «Школа і природа» він продовжує подавати теми таких занять: «Пробудження природи від нічного сну», «Як квіти зустрічають схід сонця», «Як ховаються від негоди метелики», «Подорож мурахи від мурашника до крихти хліба», «Промені сонця грають у краплях роси», «Які птахи першими зустрічають сонце в селі і в степу», «Куди летять бджоли вранці з вулика», «Чому джміль не вдержався на стеблині гречки», «Двадцять відтінків осіннього вбрання лісу – як їх назвати»,

«Як співає жайворонок», «Що чути в квітучому саду», «Живе і неживе в природі», «Як навесні прокидається життя в лісі», «Як ліс готується до зимового сну», «Сонце і зелене поле», «Як з крихітної макової зернинки виростає красива квітка», «Як пролісок пробиває минулорічне листя», «Зимове життя під снігом», «Ой, як важко зимою синичкам», «Подорож краплі води», «Рослини і тварини», «Життя у воді і на землі»...» [4, 540].

У кожній темі закодована програма педагогічних дій для учителя. Легко прийти до висновку, що кожне з таких занять дає змогу вчителю не лише звернути увагу дітей на якусь цікаву деталь у розмаїтому й безконечно цікавому світі природи, а й відкрити в цій деталі (предметі, явищі) щось нове, раніше невідоме. «Учителі надають виняткового значення тому, щоб кожна з названих тем несла дитині безліч відкриттів, зроблених нею самостійно. Якщо ви хочете, щоб вихованець ваш навчився примушувати себе думати, дайте йому нелегку насолоду цієї праці, приведіть його на стежку, де він стає гордим відкривачем причин, наслідків, зв'язків між явищами» [4, 540]. У цих словах видатного педагога міститься методична програма уроків мислення на природі.

Необхідно добре усвідомити важливість таких уроків мислення для подальшого розумового розвитку школярів. Василь Олександрович наголошував: «Коли мої вихованці, що прочитали в роки дитинства «Книгу природи», – пише він, – стали підлітками, а потім юнаками і дівчатами, мене особливо цікавило, як позначилося активне пізнання навколишнього світу на загальному розумовому розвитку, на характері й стилі розумової праці, на багатогранності інтелектуальних інтересів. Я переконався, що мої вихованці відзначалися великою допитливістю. До всього їм діло, все навколо них зачіпає їхні почуття й думки. Однією з рис розумового життя моїх вихованців у роки отрочтва й ранньої юності було вміння бачити явища і предмети в їхньому взаємозв'язку» [2, 142–143].

Заслуговують на увагу слова видатного педагога, що стосуються активної життєвої позиції учнів, які пройшли школу виховання природою, – «До всього їм діло, все навколо них зачіпає їхні почуття й думки». А ще – на їх «вміння бачити явища і предмети в їхньому взаємозв'язку».

Висновки. Вище сказане підводить нас до висновку, що виховання природою, здійснюване учителем початкових класів за В. Сухомлинським, повинно здійснюватися, на нашу думку, у двох напрямках. Перший напрям має системотворчий, засадничий характер і його можна сформулювати як здатність педагога відчувати красу природи, захоплюватися нею, розуміючи при цьому її виховний потенціал.

Другий напрям, який є похідним від першого, полягає в оволодінні системою педагогічних прийомів виховання природою. Йдеться про розроблені В. Сухомлинським педагогічні технології, що описані в даній статті.

Перспективи дослідження полягають у необхідності подальшого системного вивчення проблеми, при цьому важливо звертати увагу на педагогічні технології не лише розумового, а й морального та естетичного виховання засобами природи, що розроблені у працях видатного українського педагога.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Богуславский М.В. В.А. Сухомлинский: Уроки радости познания / М.В. Богуславский. – М. ; Тверь : Золотая буква, 2005. – 112 с.
2. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5-ти т. Т. 3. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 5–279.
3. Сухомлинський В.О. Слово до учнів / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5-ти т. Т. 5. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 609–613.
4. Сухомлинський В.О. Школа і природа / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5-ти т. Т. 5. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 536–551.
5. Ушинський К.Д. Рідне слово. Книжка для тих, хто навчає / К.Д. Ушинський // Вибр. педагог. твори : в 2-х т. Т. 2. – К. : Радянська школа, 1983. – С. 232–294.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Баранюк Ірина Григорівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки початкової освіти та соціальної педагогіки КДПУ ім. В. Винниченка.

Коло наукових інтересів: педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського, проблеми формування професіоналізму вчителя.